

MARTIN VAN BRUINESSEN • Ağa, Şeyh ve Devlet

Özge Yayınları, tarihsiz (1 baskı)

Agha, Shaikh and State

© 1992 Martin van Bruinessen

İletişim Yayınları 891 • Araştırma-İnceleme Dizisi 142

ISBN-13: 978-975-470-941-4

© 2003 İletişim Yayıncılık A.Ş. / I. BASIM

1-10. Baskı 2003-2018, İstanbul

11. Baskı 2021, İstanbul

EDITÖR Ömer Laçiner

DIZI KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Utku Lomlu

KAPAK FOTOĞRAFI İranlı hükümet görevlisi General Farmanfarma
bir grup Kürtle beraber Mahabad'da...

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Serap Yeğen - Bağış Erten

DİZİN Seçkin Oktay

BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 45030

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Deve Kaldırım Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387

Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,

Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

MARTIN VAN BRUINESSEN

Ağa, Şeyh Devlet

*Agha, Shaikh and State
The Social and Political Structures of Kurdistan*

ÇEVİREN *Banu Yalkut*

MARTIN VAN BRUINESSEN 1946 yılında Hollanda'nın Schoonhoven şehrinde doğdu. Utrecht Üniversitesi'nde fizik-matematik ve antropoloji-sosyoloji öğrenimi gördü. 1974-76 arasında Türkiye, İran, Irak ve Suriye'nin Kürt bölgelerinde saha araştırmaları yaptıktan sonra 1978'de *Ağa, Şeyh ve Devlet* isimli doktora tezini Utrecht Üniversitesi Antropoloji Bölümü'ne sundu (2003, İletişim). Sonra aynı üniversitenin Türko-
loji Bölümü'nde Osmanlı tarihi araştırmalarına başladı ve bu konudaki çalışması 1988'de *Evliya Çelebi Diyarbekir'de* adıyla yayımlandı (Hendrik Boeschoten ile birlikte derleyen, 2003, İletişim). Türkiye ve Kürdistan tarihi ve toplumuyla ilgili araştırmalarının yanı sıra 1982'den bu yana Endonezya üzerine çalışan van Bruinnesen, dokuz yıl kaldığı Endonezya üzerine dört kitap ve onlarca makale kaleme aldı. 1994 senesinde Hollanda'ya dönüp "Kürt ve Türk uzmanı" olarak Utrecht Üniversitesi'ne katıldı. 1996-97'de Berlin Özgür Üniversitesi'nde Kürdoloji kürsüsüne atandı; 1998-2008 yıllarında profesör oldu, Leiden'de Modern Dünyada İslâm Araştırma Enstitüsü'ne (ISIM) bağlı olarak çalışmalarını yürüttü. Adı geçen kitapların yanında üç derlemesi de Türkçe yayımlandı: *Kürdistan Üzerine Yazılar* (1992, İletişim) ve *Kürtlük, Türklük, Alevilik* (2000, İletişim), *Kürdolojinin Bahçesinde* (2012, İletişim).

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	9
Giriş.....	11
1. Kürdistan üzerine genel bilgiler.....	25
Coğrafya.....	25
Jeopolitik durum.....	28
Nüfus.....	29
Ekonomi: Çiftlik, mevsimlik yarı-göçerlik, hayvancılığa dayanan göçerlik.....	32
Diğer kazanç kaynakları: Elişleri ve ticaret.....	36
Dil.....	41
Din.....	43
Kürt millî hareketi, 1960-85.....	47
İran Kürdistanı ve islâm Devrimi.....	60
İran-İrak Savaşı ve Kürtler.....	66
Saddam Hüseyin'in Kürt sorununa getirdiği çözüm.....	72
Türkiye'nin konuya yaklaşımındaki en son değişimler.....	77
2. Aşiretler, aşiret reisleri ve aşiretsiz gruplar.....	81
Aşiret ve alt bölümleri.....	82
Kürtçe terimler.....	98
Kan davası ve diğer çatışmalar.....	107

Aşiretten daha büyük örgütlenmeler.....	121
Önderlik ve ilişkiler.....	127
Önderlik: Unvanlar ve işlevler.....	131
Misafirhane.....	133
Ekonomik yönler: Ağaya verilen haraç.....	138
Diğer bazı aşiretlerde önderlik.....	143
Süreç olarak iktidar: Kuzey Cezire'nin sömürgeleşmesi.....	153
'Aşiretsiz' köylü tebaa ve Kürt aşiretleriyle ilişkileri.....	169
<i>Guran</i> ve <i>Guran</i>	176
Göçerler ve köylüler; aynı insanlar mı yoksa iki farklı insan grubu mu?.....	186
Sonuç.....	196
3. Aşiretler ve devlet.....	199
Giriş.....	199
Kürdistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'na ilhaki.....	204
Bazı Kürt emirliklerinin siyasal tarihi.....	218
16. yüzyılda Osmanlı Kürdistanı'nın idari örgütlenmesi.....	228
Kürt emirliklerinin iç örgütlenmesi.....	245
Baban.....	261
Bazı düşünceler.....	265
19. yüzyılda siyasal değişimler.....	268
Bedirhan Bey'in yükselişi ve Botan emirliğinin çöküşü.....	271
Yeni toprak yasası ve etkileri.....	280
Kürt aşiret milislerinin kurulması: Hamidiye.....	285
Miranlı Mustafa Paşa.....	287
Milanlı İbrahim Paşa.....	289
20. yüzyıl başındaki değişimler.....	292
Sonuçlar.....	297
4. Şeyhler: Dervişler, evliyalar ve politikacılar.....	303
İlk düşünceler.....	303
Tanrı'nın insanda zuhur edişi.....	304
Derviş ve sûfî tarikatları.....	311
Sûfî ve derviş tarikatları: Örgütlü halk mistisizmi.....	315
Bir örnek: Kadirî tarikatının tarihi.....	320

Kürdistan'da Kadirî şeyhleri.....	326
Nakşibendi <i>tarik</i> 'i ve Nakşibendi tarikatı.....	330
Neden Nakşibendiler bu kadar hızla yayıldılar?.....	334
Kadirî tarikatının ayinleri.....	348
Nakşibendi ayini.....	358
Şeyh ve halife; diğer şeyhlerle ilişkiler.....	364
Şeyh ve müridleri.....	366
Millenarizm.....	370
Şeyhlerin etkisinin azalması.....	375
İslâmiyetin canlanması: Nurculuk hareketi.....	382
5. Şeyh Said isyanı.....	387
Giriş.....	387
Kürt millî bilincinin tarihi.....	390
Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşu.....	395
İlk politik Kürt örgütleri.....	403
Şeyh Said ayaklanması.....	413
Ayaklanmaya verilen iç ve dış destekler.....	431
Nakşibendi tarikatı ve ayaklanma.....	438
Ayaklanmanın milliyetçi karakterine karşı din.....	441
6. Sonuç.....	445
Ek: Kürdistan'daki önemli şeyh aileleri.....	463
Kaynakça.....	483
Dizin.....	499

Önsöz

Bu kitap, 1978 yılında tamamladığım doktora tezimin gözden geçirilmiş halidir. Bazı bölümleri yeniden yazdım, bazı detayları çıkardım ve tezi tamamladığım dönemden bu zamana gerçekleşen gelişmeler üzerine yorumlar ekledim; temel tezlerimde ciddi değişiklikler yapmadım. 1978'den beri, burada tartışılan meselelerle ilgili pek çok eser yayımlandı. Gerekli bulduğum yerlerde dipnotlar ekleyerek bu yayınlara gönderme yaptım. Bu yayınların ve yeni bulgularımın, beni ilk fikirlerimi gözden geçirmeye zorladığı bir iki yer oldu (özellikle de 4. Bölüm'de Nurcu hareketiyle ilgili olarak). Diğer yerlerde ilk yorumlarımı ve formülasyonlarımı olduğu gibi bıraktım; başka şekillerde formüle edebileceğim halde.

Pek çok insanın ve birkaç enstitünün bilgi toplamamda büyük katkıları oldu. Araştırmaların Geliştirilmesi İçin Hollanda Örgütü (ZWO), verdiği araştırma bursuyla Ortadoğu'da iki yıl geçirmemi sağladı. Londra'daki Devlet Arşivi (PRO), dosyaları okumama ve onlardan alıntı yapmama izin verdi. Utrech Üniversitesi'ndeki danışmanlarım beni destekledi ve motive etti; istediğim tüm özgürlüğü sağlayacak kadar düşünceliydiler. Ancak en büyük minnettarlığı, araştırmamın çeşitli aşamalarında bana yardımcı olan Kürt arkadaşlarıma duyuyorum. Pek çoğu, adlarının zikredilmesini istemez; hepsine teşekkür ediyor ve bu kitabı onlara ithaf ediyorum.

Giriş

Bu kitap nasıl yazıldı?

Bu kitap araştırmanın yapıldığı koşulların izlerini taşır. Çalışmamdaki ana fikirlerden bazılarını araştırma yaptığım sırada geliştirdim ve belki de alan araştırması yaptığım sıradaki koşullar başka olsaydı varacağım sonuçlar da değişik olacaktı. Kürtlere olan ilgim, ilk kez 1967'de henüz fizik bölümü öğrencisiyken Ortadoğu'ya yaptığım bir seyahat sırasında uyandı. Benden önceki birçok ziyaretçi gibi ben de Kürdistan'ın manzarası karşısında huşuya kapıldım. Halkının misafirperverliğinden çok hoşnut olmuş, uğradıkları ulusal baskıya ve bu baskıya karşı gösterdikleri dirence ilişkin bana anlatılan hikâyelerin etkisi altında kalmıştım. Bu seyahat, tamamen romantik bir hayranlık duyduğum, daha sonraları yaptığım müteakip ziyaretlerim neticesi kendisini daha gerçekçi bir değerlenmeye bırakacak olan ilgimin başlangıcıydı. Bu hayranlığın sürmesinin nedeni yalnızca Kürtlerin Kürdistan'ın bölüşülmesi sonucu değişik ülkelerin yönetimi altında yaşadıkları güç politik koşullar ve bu hükümetlerle devamlı sorunlu olmaları değildi.

Ziyaretlerimin diğer bir sonucu da entelektüel ilgi alanımın fizikten sosyal bilimlere kaymış olmasıydı. Antropoloji ve

sosyoloji derslerine devam etmeye başlamıştım ve 1960'ların politik ve entelektüel ikliminin de tesiriyle, köylü ayaklanmaları, kurtarıcı ve milliyetçi hareketler ve sınıf bilincine ilişkin teorilere karşı güçlü bir ilgim olmuştu. Kürt tarihinin, bu teorilerin geçerliliğinin sınanması açısından çok ideal bir olanak sağladığı izlenimine varmıştım, zira yalnızca bu yüzyılı bile gözönüne alacak olursak, Kürdistan'da hem kurtuluşçu hem de milliyetçi yansımaları olan birçok köylü ayaklanması olmuştu. Ancak Kürtlerin olayı, konuya ilişkin teorileri aydınlatmak için verilen popüler örneklerden daha değişikti. Basitçe söylemek gerekirse köylü ayaklanmalarının sol kanat oldukları iddiasına karşı, Kürtlerin örneği daha sağ kanat bir hareketti.

1961'de Irak'taki Kürt savaşına halkın katılımı giderek artmıştı. 1960'ların sonunda çoğunluğu köylü olan birkaç bin Kürt birbirinin ardına iktidara gelen Irak hükümetlerine karşı gerilla savaşına katılmışlardı. 1974-75 arası bunların sayısı 50.000'i geçiyordu. Bunun da ötesine Kürdistan'a yaptığım muhtelif seyahatlerde de fark ettiğim gibi, bu çatışmalara aktif olarak katılmayan Kürtlerin de büyük bir kısmı şöyle ya da böyle kendilerini bu gerillalarla özdeşleştiriyorlardı. Bu durum sadece Irak için geçerli olmayıp Kürdistan'ın diğer parçaları için de geçerliydi. Bu sayılar gözönüne alındığında ve Wolf'un temel eserinde¹ (1969b) verdiği altı örnekteki tanımlamasıyla da karşılaştırıldığında, Kürdistan'daki durum da halk savaşı, köylü savaşı olarak nitelendirilebilirdi. Ancak söz geçiren bu altı hareketin (köylülerin -hiç değilse kısmen- sınıf çıkarları doğrultusunda, kendilerini sömürenlere karşı harekete geçmeleri ve bu hareketlerin anti-emperyalist ve sosyal adaletsizliğe karşı olmaları açısından) ilerici olmasının aksine, Kürt hareketi özellikle de 1966'dan itibaren tüm haklı taleplerine rağmen; tutucu neredeyse gerici bir görünüme büründü. Öyle ki, Kürt hareketinin önderleri bölgeye daha da fazla emperyalist müdahalenin olmasından yanaymışlar gibi bir kanı uyandırıyorlar-

1 Bunlar Meksika, Çin, Vietnam, Cezayir ve Küba devrimleriydi.

dı. Molla Mustafa Barzani Amerika Birleşik Devletleri'ne övgüler yağdırıyor, Kürdistan'ın ABD'ye ellibirinci eyalet olarak katılmasını arzuladığını ve desteği karşılığında ABD'ye Kürdistan'daki petrolün kontrolünü vermek istediğini söylüyordu.

Hareket giderek sol unsurlardan arındırılıyor ve başlangıçta genç, kentli milliyetçiler tarafından otoriteleri sorgulanan geleneksel önderlerin, harekete katılmalarının bir sonucu olarak iktidarlarını pekiştirdikleri ya da yeniden elde ettikleri görülüyordu.² Irak Kürtlerinin büyük bir çoğunluğu Barzani'nin tutumunu destekliyordu. Daha solcu olan rakiplerini ise sadece küçük bir azınlık izliyordu.

Bu bakımdan Kürt hareketi, çoğunluğunu aşiretlilerin teşkil ettiği başka bir kurtuluş hareketiyle, Umman'daki Dofarislerin hareketiyle de ters düşüyordu; ki bu hareket çok devrimci bir hareket olarak isim yapmıştı ve sol basının gözdesiydi. Tıpkı Kürt hareketinin de tutucu İngiliz ve Amerikan basını için gözde olduğu gibi... Bu farkı yaratan gözle görülür iki neden vardı; Umman'daki hareket gerici, baskıcı ve Batı yanlısı bir rejime karşı savaşıırken, Kürt hareketi de otoriteryan, reformist, baskıcı, Sovyet yanlısı bir rejime karşı savaşıyordu ve her iki hareketin önderliği birbirinden tamamen değişik bir arkaplana sahipti. Ama yalnızca bu faktörler iki hareket arasındaki farklılığı açıklamaya yeter mi? Bence 1964-1966'da³ Irak'taki Kürt hareketinin açıkça tutucu bir hareket haline gelmesinde içsel nedenler de olmalıydı. Aşiret örgütlenmesi ve "aslî bağlılıklar" (Alavi 1973) ne dereceye kadar yoksul köylüleri kendi haklarını savunarak aşiret reislerine ve toprak ağalarına karşı koymaktan alıkoymuş ve kendi çıkarlarına olmayan davalar için savaşmalarına yol açmıştır? Bu bağlılık ilişkileri çözülmekte midir, eğer öyleyse bu nasıl ve hangi koşullar altında gerçekleşmekte-

2 Resmî Irak makamlarınca yapılan propagandada, hareketteki bu yöndeki gelişmelerin üstünde fazlasıyla durulmuş ve hayli abartılmıştır. Ancak Irak hükümetleri de Barzani ve Kürt milliyetçilerinin etkinliğini kırmak için bu tip Kürt geleneksel otoriteleri ile ittifak yapmıştır.

3 Bu gelişmelerin vardığı son noktada parti bölünmüş ve 1964'te kentli radikal unsurlar hareketin önderliğinden fiilen tasfiye edilmiştir. Bkz. Vanly, 1970: 218-25; Kutschera, 1979: 246-52; Jawad, 1981: 163-73; İbrahim, 1983: 517-32.

dir? Tam olarak emperyalizmin geleneksel Kürt toplumu üzerindeki etkisi ne olmuştur ve bu etki Kürt hareketinin doğasını açıklayabilmekte midir? 1973'te alan çalışmama hazırlandığım sırada aklımda bu ve benzeri sorular vardı.

Araştırmamı, yerel düzeyde geleneksel güç ilişkilerine ve bunlar üzerinde artan devlet denetiminin etkisine, bölgenin dünya pazarına dahil oluşuna, sınıf ilişkilerine ve özellikle orta ve yoksul köylünün sınıf bilinci üzerine yoğunlaştırmaya karar verdim. Bunu da daha çok geleneksel antropolojik bir çalışma çerçevesinde yapmayı amaçladım. Oldukça uzunca bir zaman (bir seneden fazla), 3-4 komşu köyden oluşan sınırlı bir bölgede kalacaktım ve böylelikle Kürtler hakkındaki yayınların çoğunda olduğu gibi müphem bir intiba edinmekten ziyade, yoğun veri toplayacaktım.

Bu çalışmayı yapabilecek bir bölge seçmek politik nedenlerden dolayı kısıtlıydı. 1974'ün baharında Kürtler ve Irak arasında bir savaşın patlak vereceği gözle görülür bir durumdu ve orada hoş karşılanmayı beklemiyordum. Aynı şekilde Türkiye de Kürtlere ilgi duyan bir antropoloğu istemez görünüyordu.

1972'de Türk sosyolog İsmail Beşikçi, Kürtler üzerine yaptığı sosyolojik ve politik çalışmasından dolayı, bölücülük yaptığı iddiasıyla on üç yıl hapse mahkûm edilmişti (Beşikçi 1969b).⁴ Araştırmam için tek mümkün yer İran Kürdistanı gibi gözüküyordu. Buraya iki kısa seyahat yaptım ve en azından ilgilendiğim bazı olgular açısından iyi çalışma yapılabileceğine dair oldukça ümit verici bir yöreyi seçtim. Burası Irak sınırından yeterince uzaktaydı. Irak savaşının yol açacağı karmaşadan uzak kalmak istiyordum ancak ne dereceye kadar olacağını tahmin edemesem de bu savaşa İran'ın bir şekilde karışacağı da aşikârdı. Araştırma yapabilmem için resmî izne başvur-

4 Beşikçi 1971-1973 yıllarındaki sıkıyönetim döneminde yargılandı. Bu dönemden sonra ilk seçimlerde iktidara gelen hükümetin çıkardığı af kanunuyla serbest bırakıldı. Bundan sonra da Kürt sorunuyla ilgilenmeyi sürdürdü. Kemalist ideolojiyi ve Kürt politikasını eleştiren kitapları yüzünden 1979'da tekrar hapse mahkûm edildi. Bu mahkûmiyetini de doldurduktan sonra, hapishaneden, yurtdışına gizlice gönderdiği bir mektup bahane edilerek mahkûmiyeti 1987'ye kadar uzatıldı.

dum ve tatmin edici bir cevap alamayınca da 1974 Temmuzunda süreci hızlandırabilmek amacıyla Tahran'a gittim.

İlk başvurum belirsiz nedenlerden reddedildi, kasımdaki kesin ret cevabına dek birkaç kez daha müracaatta bulundum. Bu arada Kürdistan'a ve hatırı sayılır bir Kürt nüfusunun bulunduğu kuzeydoğudaki Horasan bölgesine defalarca gittim. Bu seyahatlerim sırasında resmî araştırma iznimin olmayışından dolayı sorunlarla karşılaştım. Aynı sorunlarla ilerde de daha pek çok kez karşılaşacaktım. Resmî iznim olmadığından ancak turist olarak seyahat edebiliyor ve bir bölgede belirli bir süreden daha fazla kalamıyordum. Bir bölgede kısa bir zaman kaldığımda da ancak bölgenin güçlü kişileriyle görüşüyordum. Çoğunlukla bunlarla yoğun ilişkim oluyordu. Bu kişiler köyde olan biten her şeyi bilmek, özellikle de yabancılar olmak üzere her gelen ziyaretçiyle tanışmak ve ziyaret nedenlerini anlamak istiyorlardı. Ziyaretçileri eğlendirmek ve hoşnut etmek köy ağalarının geleneksel ayrıcalıkları, aynı zamanda da yükümlülükleriydi. O nedenle bu rolü üstlenmeye kalkışan her sıradan köylü de ağanın ayrıcalık alanına tecavüz etmiş oluyordu. Bunlara ek olarak, daha ziyade zengin ve nüfuzlularla ilişki kurmanın nedeni, resmî iznim olmadıkça sıradan köylülerin benimle ilişkiye geçmeleri yüzünden başlarının derde gireceğinden korkmamdı. Öğretim görmüş olanların ve zenginlerin yabancılarla ilişkiye geçmeleri daha doğal karşılanan bir şeydi. Sosyal piramidin tepesindekilerle böyle yoğun ve tabanındakilerle ise az bir ilişki, yanlış bir tanıtıma yol açabilir ve 'girişimcilerin' ve güçlü kişilerin⁵ rolünün abartılmasına yol açabilirdi. Yine de zamanımın çoğunu aşiret reisleri, köy ağaları ve şeyhlerle geçirmenin önüne geçemedim.

Daha sonraları sosyal ilişkilerimi geliştirmenin bir yolunu buldum: Başka bir yerde tanıştığım, genellikle köy öğretmeni ya da bir şeyhin kentte okuyan oğlu gibi kişilerin köylerini ziyaret etmeye başladım. Tamamıyla bir yabancı olarak değil de bir tanış olarak bulunduğum köylerde istediğimle görüşme

5 Bailey, Barth vd.'nin onayladığı ve yazarın 'büyük adam paradigması' olarak adlandırdığı şeye ilişkin iyi bir eleştiri için bkz. Thoden van Velzen, 1973.